

Herrnhutiak Magyarországon

A történeti kutatás újabban érdeklődéssel fordul a vallásos mozgalmak felé. Méltán teszi ezt, mert a műveltség központi helyzetében levő vallásosság változásai a multban erősen befolyásolták a kultúra színezetét.

A magyarság az európai műveltség egyik szorgalmas építgetője volt. Áthömpölyögtette magán, formálta és továbbfejlesztette nemcsak az összes európai vezető áramlatokat, hanem tudomást szerzett majdnem minden nyugati kultúrális megmozdulásról és ezeket nagyrészen élménnyé is alakította. A felekezeti és nemzeti-ségi megoszlás a magyarság felvevőképességét, szinte sorsának mostohaságát ellensúlyozva, nagy mértékben felfokozta. Sokrétű, változatos színezetű kultúránk különféle jelentőségű gyökérszálainak mindegyike — úgy véljük — megérdemli figyelmünket.

Anélkül, hogy egyetérténék a mechanizáló történet szemlélettel, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a vallásos elmélyülés az akciós-reakciós hullámzás következetességével tér vissza megújult alakban koronkint. Az antik kultúra elanyagiasodása korában, midőn pusztá díszítő elemmé merevültek a pogány istenek, a kereszténység a vallásos érzés örök lüktetését ültette a szellemi élet jövőbe vezető folyamatába. Az államvallássá alakulásáért nagy árat fizető kereszténység a cluny-i reform korában születik újjá. A renaissance elvilágiasult műveltsége után a reformáció vágya teremt vallásos felújulást mindkét táborban. A nagy vallásos lendület azonban polemizáló harcokban sikkad el, hogy ismét erőre kapjon az elmélyülő vallásosság nagy mozgalmaiban a 17. század folyamán. A felvilágosodás növekvő világias kultúrájában a romantika ad újabb éltető talajt a vallásos érzésnek. A mult század uralkodó materializmusával szemben napjainkban figyelhető meg ismét a nagyobb tömegeken erőt vevő vallási öntudat fokozódása.

A vallásos irányzatok általános kultúrtörténeti jelentőségét természetesen nagyon befolyásolja, hogy valamely vallásos kor delelőjén, avagy egy erősen világias korszakban szerepeltek-e. Akad közülük olyan, mely a kultúrális megnyilatkozások minden fájában lényeges hatást gyakorolt és súlyos politikai következményeket vont maga után. Mások kizárólag vallástörténeti, sőt csupán csak egyháztörténeti szempontból jöhetnek tekintetbe. A herrnhuti mozgalom szükkörű protestáns irányzat volt, a felvilágosodás rohamosan

erősödő világi kultúrájának korában csekély jelentőségre tehetett szert. Azonban, mint a 17. században gyökeredző nagyjelentőségű érzelmi vallásosság változatos irányainak utolsó és egyben összefogó eredeti és egyéni megnyilvánulása, megérdemli figyelmünket.

Az ágostai hitvallású evangélikusoknál a pietizmus alakjában érvényesült a 17. század végén az Európa-szerte jogait követelő vallásos érzelem az ortodoxia erősen jogi jellegű merev, dogmatikus felfogásával szemben. Az ortodoxia teológiai rendszerében racionálisan kiképzett Isten-fogalom helyébe az Ujszövetség szeretetteljes atyját ültették; eszményük nem csupán az egyházi szertartásokat hünen követő, vallásának hittételeit alaposan ismerő ember, hanem az ájtatos, bűnbánatot tartó, önmagát állandóan szigorral vizsgáló, belső lelki életet élő, bibliaolvasó hívő. Papjuk nem a hivatásából származó méltóságába burkolódzó tekintélyes tudós, hanem a hívőket érzelmileg magával ragadó, és tisztán személyes tekintéllyel rendelkező gondos lelkiatya. Eszméiket kortársaik közt nem az egyház tekintélyével, hanem kis körből kiindulva a hívek fokozatos lelki átalakításával óhajtják elterjeszteni, ami külsőleg szektaszzerű jellegét ad mozgalmuknak. Eszméiknek az utókorra való átszármaztatásában eredeti nevelési módszerekkel járnak el. Megvetve minden formális tudást, nevelésük főelve egyik lélek őszinte vallásos érzésvilágának a másikba való átsugárzása.

Erősen misztikus hitéletük a barok fanatikus vallásosságában fogant; kifejezési formájuk barok ízlésű; a barok tekintélytisztélet azonban már náluk elvesztvén formális jellegét más színezetet nyer és már a skolasztika ellen való fordulásuk a felvilágosodás sokrétű eszme komplexumába utalja őket, valamint a vallásos élet érzelmi tapasztalatainak érvényesítése, közboldogságot sürgető tevékenységük és a gyakorlatias és természettudományi műveltség ápolása is.

A herrnhuti mozgalom időben és eszméiben szorosan kapcsolódik a pietizmushoz; mégsem azonosítható vele. Míg a pietizmus — mint tágabb értelemben a 17. századi érzelmi vallásosság egyik megnyilvánulási formája, szűkebb értelemben az evangélikus ortodoxia legnagyobb sikerű ellenzéke — bár nagy egyéniségek, Spener, Francke és mások működése révén alakult ki, teljesen a kor kívánta jelenség volt, addig a herrnhuti mozgalom a pietizmus egyik eredeti, nagyműveltségű neveltjének és egy középkori szekta egyszerű híveinek többé-kevésbé véletlen találkozása nyomán létesült. A pietizmus a megtértek kis köréből a hivatalos egyház megformálására törekedett, a herrnhutiak küzdöttek ugyan elismertetésükért, önállóságukhoz azonban erősen ragaszkodtak; különös felekezeten felüli csoportjuk nem törekedett egyházon belüli reformra, sőt tiszteltetben tartva kinek-kinek hitbeli meggyőződését az egyeseket, tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra, bizonyos misztikus testvéri közösségbe akarta vonni. Természetesen nem sorolható a protestáns unio-mozgalmak közé sem. Eredeti és egyedülálló, bár hasonló elgondolású mozgalmak a protestantizmusban a múltban

és a jelenben is tapasztalhatók. Gróf Zinzendorf Miklós Lajos műve a legteljesebb mértékben.

Zinzendorf a pietizmustól befolyásolt német arisztokrácia köréből származott és a pietista mozgalom megindítójának, Spener Jakabnak keresztfia volt. A pietizmus nagy szervezőjének, August Hermann Franckenak hallei Pädagogiumában nevelkedett 1700—1716 között, a mozgalom legpezsgőbb éveiben. A „praxis pietatis“ gondolata korán megragadta és a Megváltó iránti misztikus szeretet ápolására iskolatársai számára egyesületet alapított. Gyámja kívánságára az ortodox Wittenbergbe megy, majd Hollandiába kerül. Ridegnek találva az itt megismert kálvinizmust, Párisba utazik, ahol érdeklődéssel forgolódik előkelő katolikus papi körökben. Tanulmányútja után oberlausitzi birtokára vonul, hogy ott Istennek tetsző életet folytasson. Feleségében megtalálja azt a lelkiekben megegyező barátnőt, ki ott van a „szív vallásának“ majdnem minden nagyobb alakja mellett. Drezdában és birtokán Spener mintájára „Collegium pietatis“-t alapít és az ifjú házások a pietisták eszményi életét igyekeznek megvalósítani. 1722-ben néhány egyszerű fulneki iparos és földműves, az Ausztriában üldözött cseh-morva testvérek szektájának tagjai kérnek tőle engedélyt, hogy birtokán letelepedhessenek. A cseh-morva testvérek, vagy amint régen nevezték őket, a picardok szektája a husziták kelyhes vagy utraquista mozgalmaiból alakult a 15. század közepén. Ez időben bűnös dolognak tekintették az esküt és a katonáskodást. Vagyonközösségben éltek és az Oltárszentséget szimbolikusan fogták fel. A reformáció forrongó korában Erasmussal, majd Lutherrel kerestek összeköttetést, azonban tekintélyével egyik sem járult e szekta erősítéséhez. A Lutherhez való csatlakozást a papi nótlenséghez, a hét szentséghez és az újrakeresztelkedéshez való ragaszkodásuk akadályozta meg. Sikertelen volt néhány vezérüknek ama törekvése is, mely Zwingli tanaival igyekezett hitüket összeegyeztetni. Végül is Lutherhez közeledtek, de önállóságukat nem adták fel. A harmincéves háború alatt különösen nagy üldöztetésben volt részük. Egy csoportjukat 1621-ben Bethlen Gábor Erdélyben telepítette le Felvincen. 1627-ben tömegesen voltak kénytelenek elhagyni hazájukat. A cseh nemzetiségűek Lengyelországba és Sziléziába, a morvák Felső-Magyarországba menekültek s ekkor Lengyelországban Lippa, Magyarországon pedig Szokolca vált központjukká. A westfáliai békében hivatalosan is száműzött felekezete érdekében jön Sárospatakra az erdélyi fejedelem jóakarátát keresve Comenius Ámos, a híres pedagógus, a cseh-morva testvérek utolsó püspöke. Egységes szervezetük még Comenius életében megszűnt s nagyrészt — bár nevüket megtartották — a protestáns felekezetekbe olvadtak be. Az 1722-ben Zinzendorfnál jelentkező testvérek a cseh-morva testvérek egyetlen német hitközségét alkották és hazájukban maradván Landskron és Fulnek vidékén élték át az üldöztetések éveit. Áhitatos életük és hitelveik sajátosságait német egyházi énekeik jelzik, melyek már a 16. század elején nyomtatásban is megjelentek.

Zinzendorfort a pietizmusnak az egyház külső megnyilatkozásai és dogmái iránti viszonylagos közömbössége alkalmassá tette, hogy az üldözötteket, hitelveiket nem firtatva, szívesen fogadja. Letelepítette őket birtokán, a Berthelsdorf melletti Hutbergen, ahol a mozgalomnak nevet adó Herrnhut községet alapították és miután áhítatos életük zavartalanságát mindennemű szervezeti és dogmatikus kérdés elé helyezte, beleegyezett a berthelsdorfi evangélikus egyházközségtől független szervezkedésükbe, sőt elhagyva Drezdában viselt hivatalát, maga vette át a gyülekezet vezetését. Ragaszkodott tradícióikhoz, mégis fokról-fokra felfogása szerint alakította át életüket és szervezetüket. Az egyetemes papság elve teljes mértékben érvényesült. Az istentiszteleteket ugyanis felváltva vezették a testvérek. A társadalmi vezetés az öregek kollégiumának kezében volt. A gyülekezet tagjai nem és kor szerint kórusoknak nevezett csoportokra oszlottak. A nőtlen férfiak és hajadonok, az özvegyek és öregek külön házakban laktak. A betegek és az elaggodtak ápolására és a szegénygondozásra különös gondot fordítottak. A gyermeknevelést Francke mintájára szervezték meg. Zinzendorf az egyszerű földműves és iparos társaság műveltségét magas fokra emelte és számos teológust és tanítót neveltetett. Közben sokan csatlakoztak szervezetükhöz és Zinzendorf maga is papi vizsgát tett Tübingában. Már 1732-ben hittérítőket küldött a dán udvar közvetítésével Nyugatindióba és Grönlandba.

Természetesen az evang. ortodoxia körében heves ellenzői akadtak és kivívták Zinzendorf Szászországból való kiutasítását. Száműzetése alatt Hollandiában, Angliában és Amerikában alapított testvéri gyülekezeteket s 1750-ben Londonban telepedett le. Ekközben Németországban újabb egyházközségeik alakultak. Szervezkedését betetőzte, hogy az evangélikusok, reformátusok és a cseh-morva testvérek, mint „tropusok“ egymás mellett élhettek a testvérek közösségében. Aki tehát csatlakozott hozzájuk, nem kellett, hogy felekezetéhez hűtlen legyen. A testvéri szeretet ápolása és egymás lelki vezetése volt főcélja és amellett a dogmatikus ellentétek teljesen eltörpültek. A pietizmusnak a túlzó dogmatizmus elleni álláspontja jutott tehát Zinzendorf szervezetében végső kifejlődéséhez. A katolikus állásponthoz is közel állott az egyházzól való sajátos felfogása, mely szerint Krisztus nem az egyeseknek, hanem az egész emberiségnek nyilvánította ki magát s ennél fogva az egyén nála csak, mint egyházának tagja szerepelt. Ragaszkodott azonban az ágostai hitelvekhez és nem nyugodott addig, míg Drezdában 1748-ban el nem ismertette gyülekezetét, mint az evangélikusok országos egyházán belüli testvérfelekezetét. 1749-ben az angol parlament is elismerte őket. A pogány térítőkön kívül vándorprédikátorokat küldtek szét a világba, hogy az evangélikusok körében felkeressék azokat, akik szellemi közösségbe hozhatók velük. A velük érző köröket „diasporák“-nak nevezték és elterjedésük Magyarországon is megfigyelhető. Az irodalom könnyed útján misztikus énekeik — melyeket nagy számban és érzelgős modorban költött maga Zinzen-

dorf is — adtak lehetőséget elveik és vallásos hangulatuk terjesztésének. Énekeik főmotivuma Krisztus sebeinek misztériuma.

A 18. század első felében a magyarországi evangélikusok körében mindenütt elterjedt a pietizmus. Megteremte gyümölcseit nemcsak a vallásos élet irányításában, hanem összes kulturális megnyilatkozásaiban. (Lásd Szent-Iványi B.: A pietizmus Magyarországon. Századok. 1935.) Nagyobb zökkenő nélkül formálgatta az egyház életét s a vallási érzelmesség vágya megtalálta benne a kielégülést. De megindult lassan-lassan nyomában a megmerevedett felekezeti hitelvek és szokások ádáz védelmének enyhülése is. A pietizmus eszmevilágában élő papi nemzedék tehát nem támasztott súlyosabb akadályokat a szerényen bekopogató testvérek munkája elé.

Terjeszkedésük Magyarországon a nyelvi egyezés miatt elsősorban a hazai evangélikus németiség körében volt lehetséges. Az erdélyi szászok körében való szerepüket részletesen feldolgozta Jekeli Hermann. (Die Herrnhutische Bewegung in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. B. 46. 1. u. 2. Heft. Hermannstadt, 1931.) Főforrásai az Erdélybe küldött „diasporamunkások“ jelentései és levelei, valamint a herrnhuti eszméktől befolyásolt erdélyiek levelei voltak, melyeket a Magyarország többi részéről való hasonló adatokkal együtt az Archiv der Brüderunität őriz Herrnhutban. Ezekből merítem én is főbb adataimat. (Jelzetük: R. 19. H. N. 1; 2; 3; 4; 5; 6. Másolatban megvannak a Berliini Magyar Intézet Gragger-Archivumában is Gragger Róbertnek általam fölhasznált néhány ezirányú feljegyzésével együtt a következő helyeken: I. 100—105. 113. 115. 129. 168. 178. 228. 462. 507. II. 7. 11. 34. 91. 97. 102. 112. 115. 117. 135. 174, 177, 197, 203. 212. 257. 261.)

A herrnhuti eszme nem mozgató meg nagyobb tömegeket sem Erdélyben, sem a Felvidéken. Mint általában mindenütt, ahol elterjedt, néhány egyén, néhány kisebb csoport volt benne részes. Az erdélyiek közül először a németországi egyetemeket járó diákok egy része kezdett érdeklődni Zinzendorf iránt s akadt közülük néhány, aki egész életre szóló összeköttetésbe került Herrnhuttal. 1740-ben indult el a szászok közé az első két vándorprédikátor és Bulkon, Brassóban és Besztercén már lelkes barátokra találtak. Ettől kezdve a diasporamunkások többször keresik fel Erdélyt, Erdélyből is látogatják Herrnhutot néhányan és a mozgalom részesei egymással és Herrnhuttal levelezést folytatnak. Az ötvenes években már Nagyszébenben és Segesvárott is vannak hívei a mozgalomnak. Több lelkész ellen a püspök vizsgálatot rendelt el és több esetben szigorú eljárást indítanak. A mozgalom csupán Besztercén és Brassóban öltött nagyobb arányokat. Fél század alatt mindössze 200 ember és révükön 20 egyházközség került többé-kevésbé kapcsolatba a mozgalommal. Szervezkedésre azonban sehol sem került sor. Az általános egyházi életre különösebben nem hatottak. Énekeik a Clos Péter-féle és az 1760 körül kiadott besztercei énekeskönyvekbe beke-

rültek, de az 1761-es zsinat megtisztította tőlük a gyanús kiadásokat.

Magyarország többi részén sem volt jelentékenyebb e mozgalom, hasonló volt sorsa és sok esetben ugyanazok voltak kiküldött terjesztői is.

A diákok és vándorprédikátorok által létesített összeköttetés előtt is voltak már a herrnhutiaknak Magyarországgal kapcsolataik. A Magyarországon szétszórta élő újrakeresztelkedők körében már 1727 előtt, tehát alig néhány évvel a herrnhuti telep megalapítása után, járt egy Schindler nevű herrnhuti; 1727-ben pedig az újrakeresztelkedők Meyer nevű tanítója Herrnhutot kereste fel, ahonnan visszatérében egy levelet hozott magával hittestvérei számára. E levélben, melyet Zinzendorf és Herrnhut első vezetői írtak alá, örömmel állapítják meg, hogy az újrakeresztelkedők is, éppenúgy mint ők, arra törekednek, hogy szervezetükkel megközelítsék az őskeresztény gyülekezetet. Hangsúlyozzák, hogy ez nem a fődolog náluk. Elsősorban életüket akarják Krisztusra alapozni. Mindazokat, akik Krisztust igazán megértik, lélekben össze akarják hozni a „lelkeknek láthatatlan gyülekezetébe“.

E levélben kifejtett szellemben indul meg rendszeres lélekgyűjtő munkáik. Jäschke András és Hirschel Zakariás nevű prédikátorok 1740-ben a szász diákokkal való összeköttetések nyomán Erdélybe indultak. Utközben Pozsonyban felkeresik Beer Frigyes Vilmost, a nagyhírű pietista szellemű gimnázium rektorát. Látogatásukra még tíz év múlva is emlékszik Beer, midőn 1750-ben egy Erdélybe tartó testvér, Singer Mihály ismét felkeresi. Ekkor már városi lelkész. Szívesen fogadja a jövevényt, de visszautasításként Hallét, a pietizmus fővárosát dicsőíti előtte. Singer Mihály valaha Erdélyben Klein Györgynek, a bulki papnak, a herrnhuti mozgalom egyik leglelkesebb szász terjesztőjének kántora volt s az előbb említett Jäschkevel és Hirschellel ment ki Németországba. Most visszautaztában Pozsonyt érintve meghallgatta a pozsonyi papok prédikációit és azután hosszas beszélgetést folytatott velük. Szívesen látja Beer veje, a későbbi pozsonyi polgármester, Windisch Károly Gottfried is, a hazai német irodalom egyik vezéralakja és a hírlapirodalom magyarországi meghonosítója. Vallásos természetű munkái: erkölcsnevelő hetilapja és énekeskönyvei nem jelzik Herrnhut hatását. Az itteni pietista kör a herrnhutiakat meleg érdeklődéssel fogadta, befolyásoltatni azonban nem hagyta magát általuk. Sőt a magyar és tót nyelvű evangélikus gyülekezetet fél századon át vezető Institoris—Mossóty Mihály kifogásolta a testvérek, szerinte szeparációs főrekvéseit.

A Mária Terézia-korabeli Pozsonynak az országos hivatalok, az udvar és az arisztokrácia csillogása, a felpeszdlő tudományos munka — melyben fontos részt képviselt a pietista papság — mozgalmas életet biztosítottak s ez egyáltalán nem tette e várost a herrnhuti mozgalom befogadására alkalmassá.

A Szepesség csendes városkaiban sokkal több lelket hódítha-

tott meg Zinzendorf világa. E terület még ekkor lengyel fennhatóság alatt állott, a fokozódó elszegényedés idejét élte s protestáns lakói erős elnyomatásban részesültek. A közéletről leszorított, küzködő, vallásos polgárság a vallásos elmélyülés vígasztaló hangulatában termékeny talajt nyújtott Herrnhutnak. Az összeköttetés kiépítése itt is, mint Erdélyben, a Németországban járó diákság révén indult meg.

A selmechányai Slezák János Lipszében elvégezvén tanulmányait, Drezdában — mint kántor és segédlelkész — összeköttetésbe került a herrnhutiakkal. Tíz éves ottartózkodás után 1760-ban hazajött. Végigjárta a Felvidék nagyobb evangélikus városait s mindenütt felkeresi az evangélikus papokat. Volt Pozsonyban, Selmechányán, Aszódon, Rozsnyón, Iglón és Lőcsén. Visszautaztában újra felkeresi Pozsonyt, ahol ő is Beert látogatja meg. 1763-ban ismét Magyarországon van s Késmárkon telepszik le, mint az evangélikus gimnázium subrectora.

1760-iki útjáról küldött jelentése szerint két hittestvérre akadt a Szepességen. Az egyik egy Müller Jeromos nevű, herrnhuti kiadványokat terjesztgető és emmiatt üldöztetésben részesült lőcsei cipész-mester, a másik Fornet József lőcsei evangélikus lelkész.

1764-ben telepszik le barátja, a lőcsei származású Hauser János Mihály szülővárosa közelében. Németországi tanulmányútján Wittenbergből jutott Herrnhutba és Singer Mihályt 1756-tól 1763-ig tartó erdélyi útiára elkísérte. Most otthon érvényesíti erdélyi tapasztalatait és élénk levelezést kezd a szepességi testvérekkel, kikből lassan egy egész társaság alakul ki. 1766-ban Meleky Sámuel beszercebányai diák keresi fel Herrnhutot s a következő évben már levélbeli összeköttetésben áll a szepesi testvérekkel. Ezekhez ezidőben Schwarz Dániel rozsnyói kereskedő, Seifried János eperjesi polgár és a herrnhutiakkal szintén külföldön megismerkedő Schwarz Sámuel, iglói patikus csatlakozott. 1763-tól összeköttetésben áll Herrnhuttal. pénzeket küld a testvérek misszióira és megrendeli kiadványaikat. A herrnhutiak részéről a levelezést e társasággal — kik egymással mind összeköttetésben voltak — Zinzendorf rokona, Báró Watteville János bonyolította le. Az összeköttetést a herrnhuti gvülekezettel a magyarországiak keresik és hivatkozva a testvérek előtt már ismertekre, választ és lelki gondozást kérnek. „Ebben a kellemes reményben csókolom Önt, kedves Testvér, lélekben és üdvözlöm szívből a többi testvért, akik szerény levelemet olvasni fogják és maradok Jézus kínjaival és halálával Önökkel összefűzött legkisebb testvérük.“ Így keresi az említett Schwarz Dániel Rozsnyóról barátságukat.

A Felvidéken és Galiciában szétszórta élő cseh-morva testvérek szervezetlenségükben, miután tudomást szereztek hittestvéreiknek herrnhuti szervezkedéséről, ebben az időben kerestek szintén összeköttetést velük. Véneik 1770-ben keresték fel levelükkel Watteville-t. Ez örömmel vette a kapcsolatok keresését. Vezetőjük, Slerka János hosszas vándorlás után Szepesbélán telepedett le és Herrnhu-

ton keresztül összeköttetésbe került a testvérekkel barátkozó szepességekkel. A templom építésére is gondoló Slerka jelentése szerint a hetvenes évek elején Bártfán, Munkácson, Mármarosban és Miskolc mellett élt körülbelül 80 családnyi cseh-morva testvér. Sorukat a herrnhuti eszméktől befolyásolt felvidéki papság ettől kezdve érdeklődéssel kíséri. Támogatójuk a galíciai Grabovszki Pál gróf. 1774-ben Slerka is hozzá költözik.

Miután így a Felvidékkel kapcsolatba került Herrnhut, elküldték vándorprédikátoraikat is barátaikhoz. Wendelin Frigyes András 1770-ben megjelent Iglón és lakásán összejöveteleket tartott. A „felébresztettek“ feje Paltzmann Márton városbíró lett. Háza és családja fél századon át otthont nyújtott Herrnhut követéinek és eszméinek.

Igló az elkövetkező évtizedekben teljesen újjá született. Az 1772-ben Lengyelország felosztása révén felszabadult, 16 szepesi városból alakult provincia székhelye lett s a Mária Terézia és József alatt rohamosan fejlődő bányászat, ipar és kereskedelem gazdasági és szellemi erejét nagyon felfokozta. A herrnhuti eszmék befolyása alá kerülő Paltzmann család a vagyonosodó iglói polgárság legelőkelőbb rétegéhez tartozott. Vasbányájuk és vashámoruk volt, s vállalatukat az őssalak kiaknázásával is fellendítik. 1784-ben nagy gazdasági majort is építenek. Pazarul berendezett házuk, híres estélyeik vannak. Kultúrális érzékükről tanúskodik értékes érem- és régiségtárral rendelkező múzeumuk és gazdag könyvtáruk. A család feje a század derekán, Paltzmann Márton 1759-től 1774-ig, tehát a lengyel uralom nehéz utolsó éveiben és az átszervezés alatt a város bírása volt. Fia, az ifjabb Márton 1783-tól 1787-ig mint bányabíró az albirói tisztet viseli a szepesi kerület székhelyévé lett városban. 1793-ban az evangélikus gyülekezet az ő vezetésével küld küldöttséget Bécsbe, hogy a később, 1796-ban felépült templom építésére az engedélyt megnyerhessék. A család tagjai közül még Paltzmann János és György töltenek be vezetőszerepet Igló gazdasági és kultúrális életében ezidőben és mindketten tagjai a kialakuló testvéri körnek.

1773—77 között Pinder György diasporamunkás működött a Szepességen. Iglón a herrnhutiakkal levelezgető Paltzmann-család, az említett Schwarz Sámuel gyógyszerész, egy Zacher nevű polgár, feleségeik és több nő alkotta áhítatos összejöveteleiknek törzsközönységét. Pinder megkísérli a nagy tudományú városi lelkészt, Czirbesz Jónás Andrást is megnyerni. Czirbesz a pozsonyi iskola elvégzése után Halléban folytatta tanulmányait és Bél Mátyás államismereti irányát követve történelmi és földrajzi munkákat írt, jeles érengyűjtő volt s 1793-ban ő szerkesztette Steller Tóbiás rektorral együtt az iglói gimnázium új rendjét a pozsonyi pietista iskolarendszer pedagógiai realizmusának szellemében. Ámbár a herrnhutiakat már 1756-ban Drezdában Németországból való hazautaztában megismerte és a Késmárkon tanárkodó herrnhuti testvérrrel, Slezák Jánossal már régóta barátságban volt, sőt Slezák szerint Szepesvár-

alján lelkészkedő atyja, Czirbesz Sámuel hittestvérüknek vallotta magát, Pinder kísérletei egyelőre nem vezettek eredményre. Volt Iglón ekkoriban egy Bocsányi nevű idős ember, Arndt könyveinek buzgó olvasgatója. „A szív vallásossága“ nagy mesterének szellemét a cseh testvérek könyveiben vélte felfedezni. Buzgón fordígtatta németre őket s Pinder hasznos támogatóra talált munkájában.

Iglóról utazásokat tett. Szepesszombaton szoros kapcsolatot köt Lindemann György könyvkereskedővel, aki különösen nevelési és erkölcsi munkákat terjesztett a Szepességen. Énekes könyveket adott ki s az evangélikus egyház érdekében sokat tett. Családjánál házitanítólul egy Halleből küldött ifjút alkalmazott. A fiatal tanító Iglón Pindert gyakran felkereste. 1773-ban a cenzúra Pozsonyban egy Lindemann számára érkező — nyilván herrnhuti — könyvszállítmányt elégettet, mert az esetről azonnal jelentés megy Herrnhutba. A pietista könyvek mellett tehát herrnhuti szellemű könyveket is terjesztett. Pinder meleg fogadtatásra talált Késmárkon Podkoniczky Ádám rektornál, az ide Benczúr József által átültetett pozsonyi pietista szellemű pedagógia buzgó fejlesztőjénél. Ekkoriban a hallei Francke-féle Királyi Pädagogium mintájára nevelőintézetet szervezett és a vallásos nevelésben Pindernek szerepet szánva Késmárkon szerette volna tartani. Itt élt egy Roth Márton nevű Pinderrel és az iglói körrel érintkezésben álló festő, akinek testvére Herrnhutban lakott. Ebben az időben meglátogatja Németországban a herrnhutiakat Kralovánszky Endre, 1789 és 1795 között késmárki, majd eperjesi és végül soproni gimnáziumi tanár.

A szepesbélai evangélikus lelkész, Bubenka Jónás — talán az itt lakó Slerka hatására kapcsolatot keres Pinderrel és a testvérek gyakran emlegetett híve lesz. 1766-tól 1804-ig lelkészkedett Szepesbélán. Az ő papszkodása alatt épült fel itt 1784—86-ban az evangélikus templom és ugyanakkor csatlakozott egyházközségéhez Keresztfalu és Nagy-Eör.

Pinder folyvást utazgat, beszélget, tapogatózik az emberek vallásos felfogása iránt s egy-egy egyszerűbb ember megtérítéséről, illetve „felébresztéséről“ is részletes jelentést küld. Alkalmasnak tartaná, ha Herrnhutból iparosokat küldenének a Szepességre, mert ezek feltűnés nélkül dolgozgatva járhatnak városról városra, vagy telepedhetnek meg egy helyen.

Pinder eltávózása után néhány évvel 1783-ban Czolch János testvér jött a Szepességre. Mint jó barátokhoz érkezett meg a Paltzmann-házba. A Pinder által emlegetetteken kívül ekkoriban már Korabinszky János bányatulajdonos, városi jegyző, az evangélikus gimnázium második felügyelője is felkeresi áhítatos összejöveleiket. Korabinszky hajlandóságát már Pinder is észrevette, de csak mint pietistát emlegette. Czolch jelentése szerint sokan vannak a lelki vigaszért közéjük járók, mert az említett testvérek nagy szeretetnek örvendenek az egyszerűbb lakóság körében is. Az ifjabb Paltzmann Mártonnak azonban, mint bányabírónak irigyei is vannak s ezek vallási életének különösségét kellemetlenkedésre hasz-

nálják fel. Czolch működése révén a testvérek kis köre erős támaszt nyer Czirbesz Jónás Andrásban. 1783 óta már a szepesi városok evangélikus gyülekezeteinek széniora és éppen ekkoriban sikerült megnyerniük eszméiknek. „Hálát adok az Úrnak, hogy a testvérekkel megismerkedhettem — írja egyik herrnhuti testvérnek, az iglóiakkal levelezgető Quandt János Kereszténynek — szeretem őket és összejöveteleiket és örülök annak a fénynek, mely általuk ebben a sötét sarokban állandóan világosabbá válik és sugaraít tovább veti“. 1784-ben már össze szeretné hívogatni Czolchnál az összes környékbeli „felébresztettet“, de csak az iglóiak gyűlnek össze. A feltűnés elkerülése céljából barátkozás ürügye alatt, sokszor pedig titokban találkoznak hol az egyiknél, hol a másiknál. 1792-ben felajánlja Czirbesz a testvéreknek, hogy a magyarországi herrnhutiak elismertetése érdekében Pesten felszólal az egyetemes evangélikus zsinaton. Az Unitas Fratrum vezetősége azonban nem tartja alkalmasnak a körülményeket ebben az időben, valószínűleg a világi és egyházi párt zsinati vitái miatt.

Czolch ébresztgető munkája sikerrel jár másutt is. Metzner szepesváraljai lelkésznek herrnhuti írásokat ad át, ez pedig hatásukra kijelenti, hogy több mint barátjuk. Fornet Józseffel is felveszi az érintkezést. Régi barátjuk ekkoriban cseréli fel löcsei lelkészi állását a csorbaival. Eperjesen is jár. Sok emberrel érintkezik, a papok közül sokan akadnak, kik vitatkoznak vele s élesen bírálják a herrnhutiak törekvéseit. 1786-ban Erdélybe küldték.

A 90-es években még szorosabbá fűződik a szepességi, elsősorban iglói körnek Herrnhuttal való kapcsolata s erősebbé válik sajátos vallási élete. 1791-ben a Paltzmann család házitanítóul alkalmaz egy Herrnhutból való testvért: Schaaf Keresztény Frigyes. Együttal a gyülekezet lelkészeként is működik s szigorral befolyásolja életüket. A nőknek szemrehányást tesz, ha táncvigalmakon vesznek részt s ezek megígérik, hogy tanácsai szerint fognak élni. Két asszonyt színházbajárás miatt ki is tilt a gyülekezetből. E kör szigorú elkölcsi felfogásának szellemében ír a többször említett Fornet József a tánc morális szempontú gyakran megtárgyalt s a puritanizmus óta szinte külön műfajjá alakult kérdéséről. (Munkája: *O tancy podle smyslu vcnj Krystoweho s pripogejm. Lócse, 1795*; németül is megjelent: *Vom Tanz, nach dem Sinn der Lehre Jesu Christi. Lócse, 1796.*) Véleménye ellenzésre talált egy ismeretlen, Szinnyei Magyar Irókja szerint Szontágh Dániel nevű szepesszombati lelkész szabadabb szellemű munkájában. (*Vom Tanz. Ein Beytrag zur Berichtigung der Urtheile über denselben; mit Rücksicht auf die von Herrn Josef Fornet darüber herausgegebenen Broschüren verfasst. Eperjes, 1795.*), melyet azonban Fornet sem hagyott válasz nélkül. (*Kurze Äusserung über die entehrenden Kunstgriffe des Verfassers des Beitrags zur Berichtigung der Urtheile über den Tanz. Lócse, 1797.*)

A Felvidék életében nagy szerepet játszó Iglói Szontágh család is kapcsolatba került a mozgalommal. Nemcsak Paltzmann János

és György, hanem Szontágh Mihály orvosdoktor is Schaaffal nevel-
teti gyermekeit. Szontágh Mihály a pietista hallei és jénai egyete-
meken tanult s hazatérve orvosi gyakorlatán kívül a város árva-
gyámja, tanácsnoka, a szepesi kerület főpénztárnoka, 1793—1810
között az evangélikus gimnázium s 1814-től 1825-ben bekövetkezett
haláláig az evangélikus egyházközség felügyelője volt. Fia Paltz-
mann János leányát vette feleségül.

Atyjától az ifjabb Paltzmann Márton veszi át a herrnhuti le-
velezést. Münnich Sándor szerint (Igló város története Igló, 1896.
395. l.) a városban Paltzmannékhoz hasonló szerepet betöltő Dir-
ner és Marczy családok is „buzgó herrnhuterek“ voltak. Münnich
a festvéri kör nagyságát — melyről egyébként sajnos alig közöl va-
lamit — legnagyobb virágzásának idején, tehát a század utolsó két
évtizedében, 300-ra becsüli. Ennyien is összegyűltek néha vasárnap
délutáni nyilvános összejöveteleiken, miután délelőtt ki-ki résztvett
a hivatalos istentiszteleteken is.

Schaaf is szakított időt arra, hogy bejárja a Szepességet. Öröm-
mel jelenti, hogy a Czolch által megnyert Metzner Szepesváralján
rendez az iglóiakat követve vallásos összejöveteleket és hogy Lőcsén
kántorrá választották egyik testvért, a szepesi alispán zenésztét.
1793 tavaszán Herrnhutba tért vissza és pontos utasításokat szer-
keszt a felvidéki testvérekhez utazók számára.

1792-ben ismét Iglón jár az Erdélybe készülő Wendelin Fri-
gyes András. Debrecenen keresztül utazik tovább, remélve, hogy
az ottani vásáron erdélyiekkel találkozhatik s így ismerősként je-
lenhet meg új működési területén.

Schaaf távozta után Paltzmannék ismét a mozgalom fészkeből
kérnek nevelőt. Ilyen minőségben érkezik Iglóra 1793 július 14-én
Schmidt Lajos Henrik. Vezeti az iglói testvérek összejöveteleit és
kapcsolatba lép a velük tartó vidéki papokkal, Fornettel és Metz-
nerrel. 1795-ben a francia forradalom reakciójaként politikai okok-
ból mindennemű gyülekezést betiltottak s így a herrnhutiak sem
tarthatták meg ezentúl összejöveteleiket, mely mindinkább szűkebb
és szűkebb családi körökbe szorult.

A mozgalom Botzkó Dániel lelkész révén, kit Fornet József
ismertetett meg a herrnhutiakkal, eljutott Szarvasra is, a nagy al-
földi evangélikus gyülekezetbe. Botzkó 1786-tól 1803-ig működött
Szarvason. Levelezésben állott Herrnhuttal és terjesztette hivei kö-
zött kiadványaikat. Tót énekes könyvébe (Pisnicky ku kazdodennjm
nеспornjm poctám cjrkwе ev. Sarvasske. Selmečbánya, 1789.)* fel-
vett néhány tipikusan herrnhuti éneket is.

1803-ban a Paltzmann-családnál van az Erdélyből visszatért
Czolch János. Erdélyi útján azt kellett tapasztalnia, hogy a papság
sem rendelkezik már azzal a vallásos elmélyülés iránti vonzalom-
mal, melyre eddig a testvérek szervezkedésüket alapozták. Ugyan-

* Nyomdatechnikai okokból mellőztük a tót művek pontos helyesfrású
idézését.

ezt tapasztalja azonban a Felvidéken is. A század végén az iglói kör kebelében már felmerül a panasz, hogy gyülekezetük egyoldalú életet él, nem törődik a világgal. Ez a panasz, a lelki magabonoltság egyoldalúságnak való tekintése egy új felfogás korának megjöttét jelzi már, melyben teljesen összeroppant a kis áhítatoskodó körök életképessége. A herrnhutiaknak azonban még a múlt század negyvenes éveiben is voltak híveik Iglón.

A felvilágosodás nyomán térthódító racionalizmussal szemben a vallás érdekeit védő egyházi irodalomban a herrnhuti eszmék hatása alatt álló Fonet József is kivette részét. Fölemeli szavát, hogy „intő szózatot“ intézzen „a mostan dívó filozófikus kereszténységben, a filozófiai és isteni bölcsesség különbségéről“. (Rozdjl filozofické a bozké mandrosti pri vyhledávanj ctnosti k wystraze pri nynegrsjm w obyceg gducym filozofickem krest'ánstwj. Lőcse, 1800.) A „szív vallásosságának“ embere is el kell, hogy ismerje az „ész vallás“ uralkodó racionalizmusát és kiegyenlítésére törekszik egy másik kis munkájában, (Christus mysterium sanæ rationi non adversans. Lőcse, 1804.) kimutatva, hogy a józan észnek nem mond ellent a Krisztusról vallott hit.

A herrnhuti mozgalom az evangélikus egyházon belül, ellentétben erdélyi szerepével, soha komoly ellentéteket nem támasztott a Felvidéken. A benne résztvevő papok és világi urak előkelő vezetérei voltak az evangélikus egyházi életnek és a legteljesebb mértékben átértékelték a követték Zinzendorf elvét: egyházuk hú fiaiként éltek híveikkel együtt, de lelki közösségbe léptek azokkal, kik áhitatuk mélységével testvéri támogatást nyújtottak nekik. A Krisztussal való együttélés különös színes misztikája volt az összekötő kapocs és csupán ez különböztette meg őket a többi hittestvértől. Ezt a vonást figyelték a herrnhuti kiküldöttek a papok prédikációiban és, ha észrevették a gyakori hallgatás révén meggyőződtek róla, hogy nem szóvirág, hanem a beszélő igaz véleménye, akkor már bizalommal keresték barátságát. Nem híveket gyűjtöttek a szó materiális értelmében, hanem felébreszteni igyekeztek — e korai valláspszichológusok — a rokonnak tapasztalt lelkeket.

A mozgalom tehát Magyarországon az erdélyi százság területére és a Szepességre tömörült. Az erdélyi százs városokon kívül Igló, késmárk, Lőcse, Szepesváralja, Szepesbéla, Szepesszombat, Csorba, Eperjes, Rozsnyó és Szarvas voltak benne részesek, de csak Iglón terjedt ki nagyobb körre.

A mozgalom magyarországi szerepének részletesebb, kimerítő alapossággal való megírása alól — amint azt Jekeli az erdélyi herrnhutiak történetével megtette — természetesen kis tanulmányom nem mentesítheti történetírásunkat. Ez azonban már a protestáns egyháztörténelem feladata.

Dr. Szent-Iványi Béla